

WIKTOR BRECHUNENKO

(Akademia Kijowsko-Mohylańska; Akademia Nauk Ukrainy)

МОСКОВІЯ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Українські козаки були приречені мати широкий комплекс стосунків з Московією. Більше того, історична доля розпорядилася так, що саме ці взаємини з середини XVII ст. набули вирішального значення і для самого козацтва, і для українського світу, і для Московії. Вже з перших кроків свого існування козаки зіштовхнулися з московськими чинниками у своєму буденному житті, здобуваючи „козацький хліб” у Полі. Грабунки московських купців та посланців – звичне явище від кінця XV ст., а з середини наступного століття було проторено дорогу й до московських „україн”, де від козацьких нападів потерпали щойно осаджені московські міста-фортеці, населення прикордоння та й ті ж таки посланці з купцями¹. Тоді ж Московія звернула увагу на козаків у рамках своїх кримських планів, каталізатором чого стало, безумовно, перебування в 1556–1561 рр. на московській службі князя Дмитра Вишневецького та його заангажованість в московські акції супроти Криму, Азова та гірських черкесів². Надалі цар аж до кінця XVI ст. неодмінно мав козаків на увазі при плануванні військових дій на півдні³.

1 Ширше про це див.: В. Брехуненко, С. Леп'явко, *Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII ст.*, [w:] *Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження*, Київ 2003, s. 701-746.

2 Про московські служби Дмитра Вишневецького див.: Л. Винар, *Князь Дмитро Вишневецький*, [w:] *Л. Винар, Козацька Україна*, Київ-Львів-Нью Йорк-Париж 2003, s. 110-116; J. Komuda, *Dymitr Wiśniowiecki zżony Bajda*, [w:] *Hetmani żporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2010, s. 72-80.

3 Див.: С. Леп'явко, *Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561-1591)*, Чернівці 1998, s. 47-49; Б.

З іншого боку, як члени українського соціуму, вмонтованого тоді до литовсько-польського світу, козаки отримували імпульси іншого гатунку. Протистояння Великого Князівств Литовського, а далі й Речі Посполитої, з Московією втягувало їх у комплекс конфронтаційних контактів. До всього поява станових претензій козаків, а також відчуття „вітчизни Речі Посполитої”, формування культу короля вкидали в цей котел свій особливий фермент. Врешті, на формування образу Московії не могли не впливати й мотиви окреслення українцями свого суспільного простору, що передбачало відрізнення себе від усіх сусідів та конструювання власної самодостатньої тяглої історії. Відсвіт зусиль українських еліт, особливо активно докладених на початку XVII ст.⁴, падав і на козацький стан, оскільки той всю дорогу був надзвичайно тісно пов’язаний зі шляхтою, постійно отримував звітти поповнення (нехай і з нижніх її прошарків), а з 1610-х рр. став об’єктом пильної уваги православних інтелектуалів, перетворившись на „нову оздобу” української православної церкви. Водночас з кінця XVI ст. чинник одновір’я з московитами, накладаючись на процес конфесіоналізації та втягування козаків в релігійне протистояння в Речі Посполитій на православному боці, працював на зближення з Московією. Коли з 1620-х рр. козацтво розпочало вписувати себе до православної версії „народу руського” і зробило боротьбу за „старожитну грецьку віру” всеохопним узаконювачем своїх вимог до Варшави⁵, чинник московського царя як єдиного тоді православного володаря найвищого рівня виявився особливо значущим для українського православ’я.

Тож, якими ж очима дивилися на Москву українські козаки в першій половині XVII ст., коли перетворилися на потужну суспільну та військову силу і вийшли на нові, не знані досі обрії впливості? З усього видно, що усвідомлення козаками своєї належності до українського світу, віддаленість для останнього московської цивілізаційної версії, тісний їхній зв’язок зі шляхетським середовищем, перебування в силовому полі політичної лояльності, притаманної шляхті, зрештою, широкий комплекс конфронтаційних та позаконфронтаційних стосунків з мусульманськими сусідами формували стійке підґрунтя для пролонгації різноспрямованого сприйняття Московії, притаманного козакам у попередньому столітті. Передовсім козацтво вважало Москву традиційним і затятим противни-

Флоря, *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв.*, Москва 1978, s. 215-219; его же, *З історії взаємодій українського козацтва та російського уряду (80-90-ті рр. XVI ст.)*, „Український історичний журнал”, т. VIII, 1975, s. 126-129.

4 Ф. Сисні, *Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр.*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. I, Київ 1992, s. 63-64.

5 Див.: Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, Oxford 2001, s. 100-144, 162-175; M. Drozdowski, *Religia i Kozactwo Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 76-161.

ком свого патрона – польського короля – і світу, часткою якого вони себе усвідомлювали.

Ідея участі в антимосковських заходах різного рівня (від невибагливого здобичництва до масштабних походів) продовжувала надійно гніздитися у столовах українського козацтва. Військо Запорізьке взяло дуже активну участь у всіх війнах з Московією, які вела в XVI – першій половині XVII ст. Польсько-Литовська держава. Понад те, козаки не раз висловлювали готовність за потреби йти на Москву⁶. Часами козацькі підрозділи годі було викурити з московської території навіть після укладення миру, як це було, скажімо, під час походу королевича Владислава. Після невдалого штурму Москви гетьман Петро Сагайдачний виступив категорично проти замирення, а перед цим, напередодні штурму, ворожої столиці відверто бажав, щоб „Pan Bóg wszechmogący w przedsięwziętym zamysle do dostąpienia tego Carstwa naznaczonego w k. m. szczęście i błogosławieć, a ten naród uparty pod nogi maiestatu swego podbicie raczył, wiernie iako naniszy podnoskowie w k. m., panu swemu miłciwemu zyczem”⁷. У 1622 р. козаки активно пропонували королю свої послуги на випадок можливої війни з Московією⁸. Прикордонні воєводи в 1622–1623 рр. поназбиравали масу поголосок про готовність Війська Запорізького, а також про його ініціативи⁹. Поширювалися чутки, що козаки навіть задумують використати ідею з новим Самозванцем¹⁰. Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. козацтво було тією військовою силою, без якої ніхто в Речі Посполитій не уявляв переможної кампанії і яка вдало цим шантажувала Варшаву, змусивши піти на низку далекосяжних поступок не тільки козацькому станові, а й усьому „народові руському”. Суто ж військові зусилля козаків, без сумніву, зробили величезний внесок у спільну перемогу¹¹.

6 Див.: *Кондиції гетьмана Семерія Наливайка до короля Речі Посполитої Зигмунта III, січень 1596*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. II, Warszawa 1858, s. 219v; J. Pietrzak, *W przyczaszonym blasku wiktoryi chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 17.

7 Лист П. Сагайдачного до королевича Владислава від 24 серпня 1618 р., [w:] К. Tyszkowski, *Kończyszna w wojnach moskiewskich za Zygmunta III (1605-1618)*, Warszawa 1935, s. 53. Про нехиті козаків повертатися з Московії див. також: А. Majewski, *Moskwa 1617-1618*, Warszawa 2006, s. 191-192.

8 J. Pietrzak, *W przyczaszonym blasku*, s. 17-18, 24.

9 Відписка путивальських воєвод В. Туреніна та Г. Аляб'єва до московського царя Михайла Федоровича від 3 жовтня 1622 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 3, л. 68; відписка путивальських воєвод В. Ромодановського та Г. Аляб'єва до московського царя Михайла Федоровича від 28 січня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 3, л. 209; відписка новгородських воєвод Д. Мезецького та М. Милославського до московського царя Михайла Федоровича від 2 вересня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 3, л. 18; відписка виземських воєвод Ф. Волінського та І. Урусова до московського царя Михайла Федоровича від 3 березня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 3, л. 281.

10 Відписка великолуцького воєводи І. Доможирова до московського царя Михайла Федоровича від 14 жовтня 1622 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 3, л. 55.

11 Докладніше про участь козаків у Смоленській війні див.: П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648*, Київ 2006, s. 97-138. Див. також: О. Целевич, *Участь козаків у*

Водночас козаки вважали Москву традиційним союзником у справі протистояння з мусульманськими сусідами та перспективним джерелом платні за „татарську службу”. Відтак у неоднорідному козацькому середовищі перепліталися різні настрої, що виливалося у розмаїття дій, змішаних то на ворожості до Москви, то на бажанні отримувати гроші за „лицарські послуги”. Мирне співіснування в козацьких головах різних за знаком ціннісних установок стосовно московського чинника було цілком органічним для самої природи козацтва як дитяти Великого Кордону, де саме життя набагато тотальніше, ніж де-інде вимагало застосовувати амбівалентні підходи та вкорінювало у свідомість відповідні орієнтації.

Від своїх перших контактів з московськими чинниками козацтво незмінно дивилося на Москву тими ж очима, що й на решту суб’єктів своїх зовнішніх зносин, тобто крізь призму власних поточних інтересів. Служби цареві насправді нічим принциповим не відрізнялися від служб іншим сусіднім християнським володарям – австрійському імператорові, молдовському господарю, семигородському князеві. У ціннісному сенсі свої послуги цареві козаки вважали аналогом „лицарських послуг”, які надавалися різним правителям чи могли надаватися їм у перспективі.

Козацтво радо використовувало перспективу отримати від царя платню за свої „заслуги криваві” проти татар, платню, яку з Варшави доводилося вибивати і в переносному, і в прямому значенні. Воно воліло діставати від царя „жалування” постійно. І на цьому шляху досягло таки чимало, якщо у шляхетському середовищі доволі рано вкорінилося переконання про високу частоту надходження цього жалування. Ще Б. Папроцький зазначав, що козаки „Z Moskwy także od wielkiego kniaźia Moskiewskiego upominki na każdy rok mają”¹². На закиди короля щодо надсилання посланців до Михайла Федоровича Військо Запорізьке мотивувало свої дії тим, що робить це, „zwyczajai dawnego przestrzegaiąc, aby w przesyłaniu kazny nie ustawał”¹³. Показовою в усіх сенсах є прагнення козаків добитися від Варшави офіційного дозволу на засилання своїх послів до Москви з метою отримувати платню. У 1626 р. гетьман Михайло Дорошенко відверто писав Станіславу Конєцпольському: „Wnosilismy prozbę naszą do maiestatu i. k. m. przez posłów naszych, izbysmy mogli mieć pozwolenie posłać posłów swoich do cara moskiweskiego po kaznę, które zdawna przodkom naszym Moskwa dawać zwykła”¹⁴.

Смоленській віїні, „Записки наукового товариства імені Шевченка”, т. XXVIII, Львів 1899, s. 11-26; W. Lipiński, *Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w 1633 r.*, PHW, t. VI, 1931, s. 207-225.

12 В. Папроцький, *Ogród królewski*, Praha 1599, s. LXIX.

13 Лист Війська Запорізького до королівських комісарів, кінець жовтня 1625 р. з обозу під Криловим, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych*, t. VI, s. 189.

14 Лист гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 27 червня 1626 р., [w:] Мицик Ю., *Михайло Дорошенко*, [w:] *Україна в минулому*,

Ще один напрямок використання українським козацтвом московського чинника полягав у виходах на „государеве ім'я”, які воно практикувало від своїх перших служб. Уже в 1561 р. на Московщині залишилися понад 400 душ з війська князя Дмитра Вишневецького¹⁵. Р. Гейденштейн згадував, що під час військової кампанії 1581 р. якийсь отаман Микола, котрий вже довший час служив цареві, звабив на московський бік групу козаків¹⁶. З 1610-х рр. процес переселення суттєво активізувався. Достатньо згадати про те, як у 1618 р. з війська П. Сагайдачного перейшов на „государеве ім'я” загін з 670-ти чол. (козаків і тих, хто до них пристав вже на території Московії) на чолі з полковником Жданом Коншиним¹⁷. Тоді ж перебиралися й невеликі загони козаків¹⁸. Після Смоленської війни допливи ще більше посилювалися, а поразка повстань 1638–1639 рр. виштовхнула на московське прикордоння й прилегле Поле чисельні козацькі загони, частині з яких судилося дати початок слобідському козацтву¹⁹.

Однак виходи на „государеве ім'я” зовсім не розглядалися в козацькому середовищі за ексклюзивний інструмент переселення з території Речі Посполитої. Так само цілі загони козаків перебиралися й до Кримського ханату, а індивідуальні втечі до мусульманських сусідів з подальшим потурченням рахували за буденне явище²⁰. Насамкінець, до Московщини переходили й вихідці зі шляхти – української, литовської, польської, – що добре відтіняє універсальність тоді ідеї зміни прописки й позбавляє переселення українських козаків до Московії ореолу сповідування ними якихось особливих москвоцентричних орієнтацій²¹.

вип. V, Київ-Львів 1993, с. 168.

15 Лебедевская летопись, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. XXIX, Москва 1965, с. 300.

16 *Rejnolda Gejdensztejna, sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygminta Augusta do roku 1594. Księg XII*, т. II, Petersburg 1857, с. 65.

17 Див. Т. Опарина, *Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева)*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, вип. III, Київ 2003, с. 27-30, 38-39; П. Сас, *Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр.*, Біла Церква 2010, с. 133-155. Див. також комплекс документів з цього приводу, [w:] *Документи російських архівів з історії України*, т. I: *Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.*, Львів 1998, с. 198-216.

18 Див. Т. Опарина, *Украинские казаки в России*, с. 28.

19 Див. А.И. Папков, *Порубежье Российского государства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.)*, Белгород 2004, с. 210-230.

20 Докладніше про все це див.: В. Брехуненко, *Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких слобод Східної Європи XVII – перша половина XVIII ст.*, Київ 2011, с. 406-412.

21 Див. хоча б: допитові свідчення шляхтича М. Івашевського від 3 квітня 1620 р., РГАДА, ф. 210, Разрядний приказ, Приказной стол, стб. 7, л. 465; відписка путивського воєводи до московського царя Михайла Федоровича від 17 липня 1627 р., РГАДА, ф. 210, Разрядний приказ, Московський стол, стб. 27, л. 212; допитові свідчення оршанського шляхтича В. Омелянова від 2 вересня 1631 р., РГАДА, ф. 210, Разрядний приказ, Приказной стол, стб. 54, л. 188; відписка вяземського воєводи Ю. Буйнісова до московського царя Михайла Федоровича від 20 вересня 1641 р., РГАДА, ф. 21, Разрядний приказ, Владимирський стол, стб. 77, л. 1; допитові свідчення шляхтича Івана Меленка від 28 квітня 1638 р., РГАДА, ф. 210, Разрядний приказ, стб. 82, л. 466; допитові свідчення шляхтича С. Толкачевського від 7 жовтня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядний приказ, Владимирський стол, стб. 21,

Із козацького середовища не струмувало сигналів, які б свідчили про мислення козаків категоріями своєї етнічної близькості з московитами, спорідненості українського та московського світів тощо, що було одним із проявів усвідомлення українцями власної відмінності від росіян²². Мотив етнічної близькості чи хоча б спільної віри не простежується навіть в аргументах, якими користувалися козаки-вихідці на „государеве ім'я”. Безумовно, додавав свого і той чинник, що таких козаків перехресчували в Московії, як і інших українців²³, вкорінюючи тим самим переконання про інакшість московитів. Не помітно жодних порухів у бік того, щоб „вітчизну” Річ Посполиту замінити на „вітчизну” Московію. Цей процес розпочнеться набагато пізніше, після того як у другій половині XVII ст. Москві вдасться закріпитися на Лівобережжі²⁴. Поруч із поняттями „народ руський”, „народ наш руський” козаки вживали поняття „народ московський”²⁵. Різницю між московитами і собою як частиною українського світу, вмонтованого в політичну структуру Речі Посполитої, козаки добре відчували. Цієї різниці не могли притлумити ні спільність віри, ні царське жалування, ні протегування Московією міграції козаків до свого прикордоння, ні, зрештою, активна промосковська агітація, яку вели в 1620-ті рр. серед козацтва прихильно налаштовані до Москви православні ієрархи, І. Борецький та його оточення.

Власне, ця агітація стала одним із чинників, які спровокували появу з 1620-х рр. численних козацьких заяв про нібито намір піддатися московському цареві самим чи навіть, як переказував у Москві піп Пилип з України, „міста литовські очищати на твоє государеве ім'я”²⁶. Іншим каталізатором став перехід козаків з часів П. Сагайдачного на використання стосунків з Московією у своїй тактичній грі з Варшавою як засіб тиску на опонентів. У козацьких головах роль Москви остаточно обростає функцією своєрідної перестороги для Польщі. Ефект мав досягатися шляхом артикулювання козаками своєї нібито схильності до підданства царю при одночасній риториці про московське прикордоння та суміжне Поле як території пересиджування урядових репресій, а то й напрямку можливої міграції (на крайній випадок). Чи не найпоказовіше козаки вико-

л. 117; допитові свідчення шляхтича Ф. Болоцького від 21 лютого 1638 р., [w:] *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, т. I, Москва 1953, s. 188.

22 Ширше про це див.: Ф. Сисин, *Поняття нації в українській історіографії*, s. 63-64.

23 Див.: Т. Опарина, *Украинские казаки в России*, s. 32-44.

24 З.Е. Когут, *Від Гадяча до Андрусова: осмислення „отчизни” в українській політичній культурі*, [w:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, s. 228-239.

25 „przy zawarciu pakt u narodem moskiewskim” (інструкція Війська Запорізького послан на сейм Богшу Барабашенку, Лук'яну Андриєвичу та Михайлові Залеському від 18 липня 1634 р., AGAD, LL, nr 32, k. 404).

26 Докладніше про ці заяви див: В. Брехуненко, *Московська експлісія і Переяславська рада 1654 року*, Київ 2005, s. 165-167.

ристали московський чинник на початкових етапах Смоленської війни, коли вдало розіграли карту своєї доконечної потреби як військової сили й уміло пантажували конвокаційний та елекційний сейми з метою витиснути релігійні та станові поступки²⁷. Стосовно самої ж ідеї участі у війні проти Московії на боці свого „природженого пана” – короля Речі Посполитої – у козаків не було жодного сумніву. Про це свідчить і повний провал місії московського посланця Г. Гладкого, і їхня поведінка після часткового задоволення сеймом вимог.

Паралельно активній „промосковській” риториці українські козаки сповідували ті ж самі стратегії, що й раніше. У 1622 р., наприклад, коли з козацького середовища на повну лунали заяви про готовність „бути в повелінні в государя”, одночасно Варшаві робилися пропозиції залучити козацьке військо до війни з Московією. А необхідність збільшення реєстру старшина обґрунтовувала ще й тим, що слід воювати московського царя „ніє tremia tysięcy”²⁸. Понад те, свою участь у московських походах короля і королевича вони трактують як боротьбу за „цілість вітчизни” (звісно ж Речі Посполитої), ставлячи в один ряд із молдовською, інфлянтською, турецькою кампаніями. Як промовисто зазначалося в інструкції козацьким посланцям на елекційний сейм 1632 р., „pomniac na tak wierne, odwazne u krwawe zaslugi nasze na roznych expedyciach dawniejszych, wyliczac by ich trudno, ale teraz za swiezo zmarlego swiętey pamieci zeszego k. i. mci, co nasza pamieć niesie iako w Multianiech, w Inflantach y w Moskwie przez tak wiele lat w Woloshech, s tatory iako wiele razy pamieć nie zniesie, za powagą k. i. m. maiestatu calosc oyczyzny y dobra Rzeptey zastanawiaiac się, niemal w krug granic Korony Polskiej polawszy krwią, głowami swemi otoczyli”²⁹.

Козаки навіть вибиралися на Московію разом із татарами, демонструючи в такий спосіб, що чинник одновірності не відігравав для них вирішальної ролі й поступався здобичницьким інтересам. Влітку ж 1625 р. 800 запорожців долучилися до калги Шаїн-Гірея, який готував похід (так зрештою і не здійснений) на Московщину³⁰. У 1643–1644 рр. козаки

27 Ширше про особливості козацьких стратегій напередодні Смоленської війни див.: М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, ч. 1. Київ 1995, с. 139-158; Б.Н. Флоря, *Начало Смоленской войны и запорожское казачество*, [w:] *Матри Мінді. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Львів-Київ- Нью Йорк 1996, с. 445-449; W. Kaczorowski, *Sejmy konwokacyjne i elekcyjne w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986, s. 89, 119-120, 160-162, 297.

28 Кондиції Війська Запорізького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р., [w:] А. Бедрицька, *Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, т. ССІІ, Львів, 2006, с. 526.

29 Інструкція Війська Запорізького послан на елекційний сейм Федору Кузьмінському, Федору Прадичу та Василю Оншкєвичу від 6 вересня 1632 р., ВОssol., rkpс 352/II, s. 53v; у тексті опублікованому в: *Архив Юго-Западной России* (т. I, ч. III, Київ 1863, с. 339) відсутня фраза: „niesie iako w Multianiech, w Inflantach y w Moskwie przez tak wiele lat w Woloshech, s tatory iako wiele razy pamieć”.

30 Відписка рильського воєводи М. Гагаріна до московського царя Михайла Федоровича від 31

вдаються до спільних з татарами нападів на московське прикордоння, що викликало в Москві величезне занепокоєння, і вона змушена була порушити перед Варшавою питання про „черкаське злодійство”³¹.

Насамкінець, українські козаки „засвітилися” як активні здобувачі християнського ясиру з Московії. Є усі підстави стверджувати, що принаймні в першій половині XVII ст. вони були включені в систему відносин, зав’язаних на полоні з московських земель. Як незмінні учасники війн Речі Посполитої з Московією на боці короля, козаки нарівні з іншими вояками не втрачали нагоди не тільки пожитися матеріальними цінностями, а й захопити полонених. Під час свого знаменитого рейду по Московії 1618 р. Петро Сагайдачний активно брав у полон московитів. До королівського табору під Тушиним разом з козацьким військом йшли „більша половина руських людей полонеників, мужиків і хлопців, і жінок, і дівок”³². Козацькі загоны, які пустошили тоді територію Московщини, також не цуралися полонення московитів, як-от загін полковника Якова Шиша в Углицькому уїзді³³. А повертаючись назад, козаки П. Сагайдачного полонили багатьох мешканців Калуґи³⁴. Про величезну кількість бранців, захоплених козаками в 1618 р., можна судити бодай з того факту, що, за повідомленням запорожців, які перейшли на царську службу, згодом гетьман відпустив нам волю понад 2000 чол.³⁵. Проте пощастило не всім – козаки „інший полон з собою повели, а скільки того полону з собою повели, того не відають”³⁶.

Ситуація повторилася під час Смоленської війни. Козаки охоче й без жодних застережень брали в полон мешканців територій, на яких гуляла війна, й виводили бранців в Україну. Тільки з Білгорода запорожці в 1633 р. переправили в Україну 483 особи, а в 1634 р. – 62³⁷. Частину білгородців козаки по дорозі відпустили, подібно до того, як це свого часу зробив П. Сагайдачний. Решту привели до себе в лівобережні міста – Лубни, Лохвицю, Голову, Миргород, Варву тощо. Деякі полонені опинилися на Правобережжі³⁸.

лішня 1625 р., [w:] *Воссоединение*, s. 57.

31 Б.Н. Флоря, *Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого*, [w:] *Исследования по истории Украины и Белоруссии*, вып. I, Москва 1995, s. 56-58.

32 Грамота московського царя Михайла Федоровича до белозерського воеводи А. Образцова від 2 жовтня 1618 р., [w:] *Документи російських архівів з історії України*, s. 185.

33 Відписка воеводи М. Спешньова до московського царя Михайла Федоровича від 6 листопада 1618 р., там само, s. 188.

34 Чолобитна калузького духівництва і посадських людей, квітень 1619 р., там само, s. 240.

35 Т. Опарина, *Украинские казаки в России*, s. 27.

36 Дошпитові свідчення козаків Івана Васильєва та Семена Матчина від 28 грудня 1618 р., [w:] *Документи російських архівів з історії України*, s. 197.

37 А.И. Панков, *Порубелье Российского государства*, s. 169-171.

38 Там же, s. 171.

Бранці з Московії могли подовгу перебувати в полоні у козаків. Приміром, Василь Дмитрієв з Коломни був захоплений у 1618 р. і п'ять років відбув у якогось козака в Баришівці³⁹. Артемій Попов із Зубцівського уїзду – 6 років у черкаського козака, допоки той не відпустив його на волю⁴⁰. Шестирічний „стаж” полону в Трилісах мав, захоплений тоді ж Єрофей Іванов із Шацького уїзду⁴¹. Потап Трофимов відбув 8 років, Василь Оляб'єв – 10⁴². Онисим Іванов з Великолуцького уїзду прислужував відомому козацькому полковнику Федору Пирському теж 10 років. Аналогічний термін пробув у Черкасах Борис Семенов⁴³. Єльчанина Івана Федорова утримували в Переяславі 18 років⁴⁴. Подібні приклади можна множити далі. За спробу втечі козаки суворо карали. Осколянин Петро Михайлов, пробувши в полоні в козака Федора Волошенина 15 років, спробував утекти, але був уйїманий і наступні 5 років провів у кайданах⁴⁵.

Тривале перебування московитів у козацькому полоні відбивало загальну річпосполитську практику, базовану на тому факті, що Деулінське перемир'я 1618 р. не передбачало масового обміну полонем. Мова йшла лише про окремих знатних бранців⁴⁶. Довгих 14 років полонеників можна було утримувати без жодних зовнішньополітичних ускладнень, чим козаки, та й не тільки вони, вигідно користувалися. Натомість Полянвський мир уже містив пункт про широкий обмін полоненими. У вересні ж 1634 р. московський цар видав указ про вільне повернення невільників до Речі Посполитої, а в другій половині 1635 р. король дозволив мешканцям Московської держави розшукувати полонених родичів на підлеглий йому території⁴⁷. Проте фактичний бік замирення, як завжди, значно відрізнявся від норми договору. Повернення полонених в обох державах обтяжувалося різноманітними чинниками. Смолянин Іван Кожин, який

39 Відписка білгородського воеводи Г. Тюфякіна до московського царя Михайла Федоровича від 8 серпня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 10, л. 278.

40 Допитові свідчення Артемія Попова від 19 липня 1624 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 12, л. 250.

41 Відписка тувльських воевод О. Головіна та І. Єсипова до московського царя Михайла Федоровича від 31 травня 1624 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 12, л. 125.

42 РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 24, л. 4, 169.

43 Відписка вяземських воевод С. Прозоровського та Г. Аляб'єва до московського царя Михайла Федоровича від 10 квітня 1625 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Новгородский стол, стб. 8, л. 32; чолобитна вихідця з полону Б. Семенова, 1628 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 24, л. 212.

44 Чолобитна І. Федорова від 4 вересня 1636 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 93, л. 414.

45 Допитові свідчення П. Михайлова від 22 лютого 1624 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 11, л. 355.

46 Przymierze z Moskwą od roku 1619 dnia 3 miesiąca stycznia na lat 14 aż do roku 1633 lipca 3 dnia, BCzart., rkps 110, s. 797-812.

47 П. Кулаковский, *Чернігово-Сіверщина*, s. 136; А.И. Панков, *Порубежье Российского государства*, s. 172-173.

потрапив до полону в 1633 р. і вийшов з нього аж у 1641 р., бідався, що, „волосся скинув і зробив собі хохол, бо руским людям полонеником в государеву сторону польською і литовською землею не пройти до государевих міст жодним способом, польські і литовські люди руских полонеників в государеву сторону не пропускають і тримають у неволі”⁴⁸.

Врешті, українські козаки брали московитів у полон і під час своїх численних нападів на московське прикордоння, на московські польові сторожі, на послів та гінців, які курсували Полем з Москви до Туреччини та Криму й навпаки, на промисловиків, що варили сіль на Тору, тощо⁴⁹. Однак не виявлено випадків, коли полон виводили в Україну. Якщо й припустити, що вони такі були, то все одно явище не тягне на масовість, як це спостерігається під час військових кампаній Смути чи Смоленської війни. Здебільшого, козацькі загони, які вправлялися у здобичництві, відпускали захоплених після допитів, у крайньому разі затримували при собі на певний час (бувало й на місяць), сподіваючись, очевидно, на викуп. На обмежену функцію такого московського полону в козацьких розрахунках вказує і той факт, що фіксуються випадки, коли козаки, захопивши татар, відпускали московитів, яких останні вели до Валуйок на обмін⁵⁰. Хоча траплялося, що відібраних у татар московських бранців обертали на своїх полонеників, як це сталося, наприклад зі вже згадуваним осколянином Петром Михайловичем. Того в 1603 р. полонили під час набігу татари, але відбили козаки й привели до Корсуня, де він став полонеником у козака Федора Волошенина⁵¹.

Тож, Москві паралельно заходам, спрямованим на формування у козацькому середовищі сприятливих для себе ціннісних установок, ще й доводилося постійно сушити голову над тим, як притлумити негативні для неї поведінкові стратегії українських козаків. З 1580-х рр. вона мусила протидіяти військовому здобичництву українських козаків у прилеглому Полі та на прикордонні⁵². Велика Московська Смута стала раєм для військових промислів козацьких загонів від прикордоння до Архангель-

48 Допитові свідчення вихідця з полону Івана Кожина від 9 квітня 1641 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Владимирский стол, стб. 77, л. 78-79.

49 Докладно про грабінництво українських козаків на московському прикордонні та у східній частині Поля загалом див.: А.І. Папков, *Порубежье Российского государства*, s. 88-108; 133-140, 141-142, 176-195. Випадки захоплення полону (там же., s. 134-135, 138, 179-185, 191).

50 Там же., s. 180-181.

51 Допитові свідчення П. Михайлова від 22 лютого 1624 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 11, л. 355.

52 Докладніше про здобичництво українських козаків на московському напрямкові в 1580-1590-ті рр. та про реакцію Москви див.: В. Брехуненко, *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.*, Київ-Запоріжжя 1998, s. 108-115; С. Леп'явко, *Українське козацтво*, s. 186-187; В.П. Загоревский, *История восхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке*, Воронеж 1991, s. 195-202; Б.Н. Флоря, *З історії взаємовідносин*, s. 126-127.

ська⁵³. Козацтво охоче втягується у вир Дмитріяд, московських претензій Зигмунта II та королевича Владислава⁵⁴. Різко активізувалися козаки в 1642–1647 рр. на ґрунті різкого звуження можливостей здобувати „хліб” на турецько-татарському напрямкові⁵⁵.

Дратувало Військо Запорізьке Москву й у зв’язку з її кримською політикою післясмутних часів. Інтереси цієї політичної лінії, яку та сповідувала до середини 1630-х рр., вимагали припинення наступальних козацьких операцій з Дону. Однак, попри всі докладені зусилля, досягти сподіваного ефекту Москві не вдалося, до чого неабияк спрочинилися зв’язки українського козацтва з донцями. Під впливом запорожців стрімко зросла кількість і розширилися масштаби морських походів, здійснених з Дону, що рішуче суперечило московським планам. Звинувачення у потуранні козацьких дій хмарою летять до Посольського приказу зі Стамбула й Бахчисарая, загрожуючи суттєвими зовнішньополітичними ускладненнями. Відтак Москва безуспішно змушувала донців порвати з українськими козаками аж поки не змінила свої орієнтири на кримсько-турецькому напрямкові.

Усе це наклало свій охолоджувальний відбиток на козацькі стратегії Московії. Українських козаків остерігалися, особливо під час Смути й відразу після неї. Московський патріарх Гермоген називав їх ворогами християнства, які „відступили від Бога і від православної віри”⁵⁶. Роздратованість добре видно з того, як було прийняте у Москві посольство від П. Сагайдачного. Тим більше що від посланців московські урядовці почули, а в листі гетьмана побачили не відлуння стійких промосковських орієнтацій Війська Запорізького, а лишень те, що козаки готові „великому государю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям і в їхніх государевих повеліннях були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громилі”⁵⁷. Тобто козаки, залишаючись вірними слугами короля, нав’язували до „стровини” стосунків з московськими чинниками, до тієї канви, у межах якої розвивалися їхні відносини з Московією в другій половині XVI ст. Заторкувати ширші горизонти верхівка козацтва не мала наміру, й П. Одинець з товариством, викону-

53 *Документи російських архівів з історії України*, с. 134-135, 137-138. Див. також: В. Ардашев, *Походы казаков в Северной России в начале XVII в.*, „Киевская Старина”, т. LXXIX, 1900, с. 257-269; А.Г. Станіславський, *Гражданская война в России в XVII в. Казачество на переломе истории*, Москва 1990, с. 103-115.

54 Роль українських козаків у військових кампаніях, що відбувалися на Московщині в 1605-1618 рр. досліджено доволі ґрунтовно. Див., наприклад: В. Ардашев, *Походы казаков в Северной России*, с. 257-269; К. Tyszkowski, *Kozackuzna w wojnach moskiewskich*.

55 В. Брехуненко, *Стосунки українського козацтва*, с. 232-234; А.И. Папков, *Порубежье Российского государства*, с. 175-195.

56 Див. Т. Опарина, *Украинские казаки в России*, с. 23.

57 Приказний запис від 20 лютого 1620 р., [w:] *Воссоединение*, т. 1. с. 3.

ючи її настанови, таки не заторкували. Посланці навіть показово звели нанівець розмову про релігійні утиски, на яку їх провокували в Посольському приказі⁵⁸.

У відповідь цар обмежився сигналами про свою загальну прихильність, прив'язуючи можливість надсилання на Січ певної платні до конкретних козацьких служб („а наперед вас у нашій платні не забудемо, дивлячись на вашу службу”)⁵⁹. Посольство Михайло Федорович не прийняв, чим виразно вказав і на своє ставлення до нього, і на справжнє місце українського козацтва в тогочасних московських розрахунках. З грамоти путивльським воеводам добре видно, що за чемним прийомом, обдаруванням посланців, словами про зацікавленість царя в службі українських козаків маскувалася відверта роздратованість Московії появою в столиці П. Одинця з посольством.

Попервах московські чиновники взагалі не бажали мати справу з козацькими посланцями, не те що допускати їх до царської руки. Як тільки в Посольському приказі стало відомо про прихід до Путивля козацького посольства, місцевим воеводам було наказано „тих черкас поставити в себе, в Путивлі, за острогом і, допитавши й давши від себе государеве жалування, відпустити назад і з бранцями до нас в Москву відпускати їх не велено”⁶⁰. Михайла Федоровича страшенно обурило поведінка путивльських воевод, які не виконали наказ. Цар вимагав, щоб вони „надалі так не гупили, без нашого указу таких великих справ не наважувались (чинити – В.Б.) і тією своєю дурістю справам порухи не робили”⁶¹. Це вже потім, коли з'ясувалося, що посли наближаються до столиці, царський двір вирішив за краще прийняти їх, подбавши попередньо про те, щоб утаємничити це від кримських послів, які саме поверталися з Москви.

У 1623 р. на тлі численних чуток про готовність козаків воювати Московську державу цар навіть вимагав від воевод не приймати козаків–вихідців на государеве ім'я. Про око запорожцям слід було мотивувати відмову небажанням порушувати досягнуте з Варшавою перемир'я⁶². Стримано були прийняті й посольства, заслані козаками до Москви в 1625 (лютневе на чолі з І. Гирею та грудневе) і в 1626 рр. Інших видів на козаків, крім засвідчення Війську Запорізькому своєї приязні, Михайло Федорович та його оточення не мали⁶³. І це після повідомлень путивльських воевод про нібито бажання козацтва служити царю разом зі „своїми містами” та

58 Там само, с. 5.

59 Там само, с. 7.

60 П. А. Кулиш, *Матеріали для історії возсоединения Руси*, т. I, Москва 1877, с. 99.

61 Там само.

62 Відписка псковських воевод А. Хілкова та І. Наумова до московського царя Михайла Федоровича від 14 червня 1623 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стб. 10, л. 137-138.

63 Див. В. Брехуненко, *Московська експансія*, с. 180.

на тлі відвідин Москви І. Борисковичем і попом Пилипом, посланцями від тісно пов'язаного з козацтвом митрополита Й. Борецького, які, крім усього, виставляли козаків за палких союзників царя проти Польщі⁶⁴.

Додатковим підтвердженням прохолодного ставлення Московії до перспективи реального підданства українських козаків є той факт, що від них очікували спільних із татарами нападів на московське прикордоння, щойно запорожці збиралися вирушати на допомогу Шагін-Гірею. Показово, що відповідні чутки циркулювали не тільки тоді, коли справи у кримського калги йшли вгору (1624, 1625 рр.), а й у часи втрати ним влади в ханаті та можливості організувати антимосковські виступи (1628⁶⁵, 1629 рр.). Останнього разу поголос пішов напередодні прикінцевої спроби Шагін-Гірея випробувати долю – навесні 1629 р. Як писав рильський воєвода Д. Львов, „Шин-Гірей з татарами і з запорізькими Черкасами із Запорог вийшов з багатьма людьми, а стоїть в порубіжних в литовських містах в зібранні, а приходити йому під твої государеві українні міста”⁶⁶.

Утім на початку 1630–х рр. московська еліта все ж не встояла перед чарами запевнень українських православних ієрархів, а також повідомлень воєвод про неодноразові так звані москвоцентричні заяви козаків і таки наважилася розіграти козацьку карту проти Речі Посполитої. Останню краплю, очевидно, стали напучування шведського посла Йоганна Мюллера, який 15 липня радив цареві умовити козаків виступити проти Варшави⁶⁷. Тож до них було виправлено путивальця Г. Гладкого з відповідною царською грамотою, а турецьким послам патріарх Філарет заявляв, що „запорозькі черкаси всі хочуть служити і далі бути під їхньою государевою високою рукою навіки невідступно, а від литовських людей відійшли”⁶⁸. Однак місія Г. Гладкого завершилася нічим. Попри тодішню край гостру напругу в козацько-польських стосунках верхівка козацтва продемонструвала вірність Речі Посполитій і на раді в Каневі умовила „дрібних людей” відкинути антипольські пропозиції Москви та Швеції⁶⁹. При цьому прихильність низів до закликів царя не може автоматично ототожнюватися з пануванням серед них глибоких промосковських настроїв.

64 П. А. Кулиш, *Матеріали для історії*, т. I, s. 182; В.Т. Пашуто, Б.Н. Флоря, А.А. Хорошкевич, *Археологічне насліддя і історическіє судьбі восточного славянства*, Москва 1982, s. 208-209.

65 Відписка севського воєводи І. Плещева до московського царя Михайла Федоровича від 25 листопада 1628 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 24, л. 379.

66 Відписка білгородського воєводи І. Єропкина до московського царя Михайла Федоровича від 16 квітня 1629 р., РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Московский стол, стб. 40, л. 146.

67 Б.Ф. Поршнев, *Тридцатилетняя война и вступление в нее России*, Москва 1976, s. 259.

68 І.П. Крип'якевич, *Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр.*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, т. СХVIII, Львів 1914, s. 95-96; В.Т. Пашуто, Б.Н. Флоря, А.А. Хорошкевич, *Археологічне насліддя*, s. 216.

69 І.П. Крип'якевич, *Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр.*, s. 95-96.

Обпікшись напередодні Смоленської війни, московська влада з'ясувала для себе неприсмний факт – палкі запевнення Й. Борецького, І. Кониського та посланців від цих ієрархів щодо промосковських орієнтацій українських козаків виявилися явним перебільшенням, якщо ззагалі не цілеспрямованими тактичними кроками, здійснюваними під знаком змагань з Варшавою за визнання православної ієрархії та „заспокоєння прав і свобод старожитної релігії грецької”. У 1630 – середині 1640-х рр. у Москві вже не вірять у повідомлення про бажання козаків піддатися цареві „разом із містами”, як свого часу не вірили у щирість посланців від П. Сагайдачного. Пригнічена поразкою у Смоленській війні та розчарована позицією козацтва Москва зосередилася на вужчих і доступніших для неї завданнях: підживлення у світоглядних орієнтирах стану „прокозацького” образу царя; колонізація руками козаків Поля та зміцнення в такий спосіб своїх позицій. А величезна активність українських козаків на бойовищах Смоленської війни довела Москву до того, що козаків в тодішніх царських грамотах називали „вічними ворогами” подібно до поляків⁷⁰.

Упродовж XVI – першої половини XVII ст. Московія у своєму трактуванні козаків і справді не вийшла за опцію сприйняття їх нерівною елітам. На відміну від дунайських правителів, австрійського імператора, шведського короля та кримського хана московський цар не подав сигналів про те, що визнає за козацтвом право належати до „політичної нації”⁷¹. У Москві українських козаків не виділяли з-поміж інших козацтв, не розглядали як перспективного претендента на входження до „народу руського”. У 1620–1630-ті рр., коли виразно окреслилися національно-релігійні претензії козацької старшини, московські еліти залишилися цілковито байдужими до них і не внесли жодних змін до своїх розрахунків. Напрочуд рельєфно це видно з того, в який спосіб цар схилив козаків до служби напередодні Смоленської війни, що припало якраз на апогей козацьких станових та «руських» запитів, коли Військо Запорізьке вимагало допустити їхніх представників до участі у виборах нового короля Речі Посполитої. Так-от московські пропозиції обмежувалися закликами поклонитися „монарху московському” і служити йому⁷². І жодних натяків на визнання бодай станових претензій, тоді як австрійський імператор ще в 1590-ті рр. звертався до козаків як до „людей лицарських”. Про те, що Москва до середини XVII ст. так і не підійшла до ідеї наблизити українських козаків у суспільній ієрархії до руської шляхти, свідчать болісні

⁷⁰ А.И. Папков, *Порубежье Российского государства*, s. 153.

⁷¹ Про особливості трактування козаків іноземними володарями в кінці XVI – на початку XVII ст. див.: В. Брехуненко, *Козаки на Степовому Кордоні Європи*, s. 280-284.

⁷² І. П. Крип'якевич, *Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр.*, s. 95-96.

вагання доби Богдана Хмельницького, коли тягар традиційних уявлень про „правильну організацію” соціуму був надзвичайно потужною перешкодою для визнання фактичної появи в Україні на основі козацького стану нової „політичної нації”⁷³.

Відтак, Московія не прикладала до українських козаків мірила реалізації своїх експансіоністських планів щодо українських земель, проте прагнула втягнути українських козаків до зони своїх впливів. Концепція, якої послідовно дотримувалися московські чинники, передбачала формування у світогляді українського козацтва образу царя як милостивого добродійника і заступника козаків, джерела військових служб проти «невірних» і платні, а також як правителя, готового прийняти вихідців на „государеве ім'я”. По мірі конфесіоналізації Східної Європи та долучення Війська Запорізького до змагань за „старожитну грецьку віру” Москва постаралася випуклити чинник своєї одновірності. З практичного боку від козаків воліли в першу чергу принагідних служб проти мусульманських сусідів та інертності під час річпосполитсько-московських війн.

Козацтво ж, дописавши в 1620-ті рр. під впливом агітацій православних ієрархів до образу царя ореол захисника православ'я виразно демонструє погляд на Московію крізь призму своїх суто тактичних інтересів, під прицілом змагань з Варшавою за комплекс станових прерогатив та „права й свободи народу руського”. Цар не потіснив у козацьких головах „короля його милість”. Стосункам з Московією відводиться роль однієї із зовнішніх опор й одночасно засобу тиску на позицію Варшави. Вирішення проблем, якими переймалося козацтво, пов'язувалося винятково зі внутрішніми реформами в Речі Посполитій, а не з переміною зверхника. З таких позицій стартувало воно в 1648 р., коли розпочало доленосну для себе, й не тільки, війну з Варшавою.

⁷³ Докладніше про московську опцію сприйняття українського козацтва в середині XVII ст. див.: В. Брехуненко, *Московська експансія*, s. 229-236, 251-253, 269-274, 285-321.